

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

Ro'yxatga olindi:

№ БД-5120100-3.01

2017-yil 2 "06"

HOZIRGI O'ZBEK TILI

FAN DASTURI

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 120000 – Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi: 5120100 – Filologiya va tillarni
o'qitish (o'zbek tili)

TOSHKENT-2017

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2017-yil "28" 06 dagi "434"-sonli buyrug'ining 1 -ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiglashtiruvchi Kengashining 2017-yil "2" 06 dagi 3 -sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

M.Qurbonova

B.Mengliyev

Taqrizchilar:

Sodiqov Q.

Saparniyozova M.

– TDO'TAU "O'zbek tilshunosligi" kafedrası

mudiri, filologiya fanlari doktori, professor,

– TDO'TAU "O'zbek tilshunosligi" kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

– TDShI Mumtoz filologiya kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

– TDO'TAU O'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2017-yil "24" 06) dagi 806-sonli bayonnomasi.

I. O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi farmoni, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda dastur hozirgi o'zbek tilidagi lisoniy va nutqiy sathlarni izchil farqlab, lisoniy sistema sathlari va birliklari, bu birliklarning o'zaro munosabatlarini til imkoniyatlari sifatida tavsiflaydi, bu imkoniyatlarning nutqiy voqelanishini lisoniy va nolisoniy omillar yaxlitligida talqin qilish masalalari ta'limni sistemalashtiradi. Oliy ta'lim DTS asosida o'zbek tilining lisoniy sathlari bo'yicha beriladigan ma'lumotlarni tilshunoslikning tegishli bo'limlariga mos ravishda tartiblashtiradi. Talabalarni hozirgi o'zbek tilida lison, nutq hamda ular birliklarini farqlash asoslarini sharhlay olish, lisoniy va nutqiy birliklarini ajratish mezonlarini tushuntira olish, birliklar orasidagi lisoniy munosabatlarni tavsiflay olish, lisoniy imkoniyatlarini nutqiy vaziyat va sharoitga bog'liq ravishda samarali ishga solishda zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantiradi.

"Hozirgi o'zbek tili" fani umumkasbiy fanlar blokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 2-5-semestrlarda o'qitilishi maqsadga muvofiq. Mazkur fan asosiy umumkasbiy fanlardan hisoblanib, boshqa lingvistik fanlarning nazariy va uslubiy asosini tashkil qiladi, o'z rivojida filologik yo'nalishdagi boshqa fanlar uchun ham zamin bo'lib xizmat qiladi.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanni o'qitishdan maqsad – bo'lajak filologlarga hozirgi o'zbek tilining lisoniy qurilishi va imkoniyatlari hamda ularning nutqiy qo'llanilishi masalalari bo'yicha sistemali ilmiy-nazariy ma'lumot berishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarni nazariy va amaliy bilimlar bilan qurollantirish, ta'lim oluvchilarda qayd etilgan masalalar bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Fan bo'yicha talabalarining bilim, ko'nikma va malakalariga quyidagi talablar qo'yiladi. **Talaba:**

– hozirgi o'zbek tilining shakllanish tarixi, shevalarga munosabati, lisoniy sathlari, lisoniy paradigmatlari, lisoniy birliklarining substansial imkoniyatlari, lisoniy munosabatlar, lisoniy tasnif asoslari, lisoniy birliklari substansial imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, fonetikasi, leksikasi, morfemikasi, so'z yasalishi, morfologiyasi, sintaksisi, punktuatsiyasi haqida **tasavvurga ega bo'lishi**;

– hozirgi o'zbek tili sathlari va ularning birliklarini farqlash tamoyillarini, lisoniy munosabat hamda uning turlarining ilmiy asoslarini, lisoniy birliklar substansial imkoniyatlarini aniqlash usullarini, fonetik, leksik, grammatik imkoniyatlarini aniqlash asoslarini, substansial imkoniyatlarining nutqiy voqelanishida lisoniy, shaxsiy va pragmatik omillar roli va hamkorligining ilmiy asoslarini bilishi va ulardan foydalana olishi **malakasini egallashi**;

– hozirgi o'zbek tilida lison, nutq hamda ular birliklarini farqlash asoslarini sharhlay olish, lisoniy va nutqiy birliklarini ajratish mezonlarini tushuntira olish, birliklar orasidagi lisoniy munosabatlarni tavsiflay olish, lisoniy imkoniyatlarini nutqiy vaziyat va sharoitga bog'liq ravishda samarali ishga solish *ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak*.

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-MODUL. Fonetik-fonologik sath. Leksik-semantik sath

1-mavzu. Hozirgi o'zbek tilida lison, nutq, me'yor munosabati

Hozirgi o'zbek tilida lison, nutq, me'yor munosabati. Lison tilning immanent imkoniyati sifatida. Nutq til imkoniyatlarining lisoniy va nollisoniy omillar ta'sirida voqelangan holati ekanligi. Lisonning umumiylik, mohiyat, imkoniyat, voqelik (UMIS), nutqning alohidalik, hodisa, voqelik, oqlbat (AHVO) tabiatiga egaligi. Lisoniy va nutqiy birliklar. Me'yor lison va nutqni bog'lovchi hodisa sifatida.

Hozirgi o'zbek tilida lisoniy munosabatlarning turlari: paradigmatic munosabat, sintagmatik munosabat, ularning xususiyatlari. Paradigmatik munosabatlarda lisoniy ziddiyatlar. O'zbek tili tizimida lisoniy ziddiyatning turlari: noto'liq (privativ) ziddiyat, teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyat, darajali (gradual) ziddiyat, ularning xususiyatlari.

Hozirgi o'zbek tili hodisalarini tasniflash asoslari. Tasnif belgisi. Tasnifning turlari.

2-mavzu. Hozirgi o'zbek tilining fonetik sathi va fonologiyasi

O'zbek tili fonetikasi va fonologiyasi tushunchalari. Empirik soha sifatidagi fonetika nazariy soha sifatidagi fonologiyaning asosi ekanligi. O'zbek tili fonologiyasi va uning asosiy birligi. Fonema va tovush munosabati, unda lison va nutq munosabatining aks etishi. Fonemaning turlari. Unli fonemalar va ularning substansial xususiyatlari, unli fonemalarni tasniflash asoslari. Undosh fonemalar va ularning substansial xususiyatlari, undosh fonemalarni tasniflash asoslari. Fonemalararo lisoniy ziddiyatlarning voqelanishi.

O'zbek tili fonemalari lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi. Nutqiy voqelanishda fonema lisoniy imkoniyatlarining nutqiy sharoit va vaziyatga moslashishi. Fonemalarning nutqiy voqelanishiga ta'sir qiluvchi lisoniy omillar: yondosh tovushlar, urg'u, bo'g'in, ohang va b. Fonemalarning nutqiy voqelanishiga ta'sir qiluvchi nollisoniy omillar (nutqiy vaziyat va sharoit, so'zlovchi shaxs va b.), ularning lisoniy omillar bilan uyg'unlashuvi.

Fonetikaning turlari, ularning maqsad va vazifalari. Nutq tovushlari fonetik birliklar sifatida. Nutq tovushining turlari, xususiyatlari. O'zbek nutq tovushlarining fizik-akustik aspekti. Nutq tovushining akustik belgilari. O'zbek nutq tovushlarining anatomik-fiziologik aspekti.

3-mavzu. Hozirgi o'zbek tilining leksik sathi va leksikologiya

Leksik sath, uning xususiyatlari va birligi. Leksema leksik sath birligi sifatida. Leksema va so'z, ularning xususiyatlari. Leksema va so'zda lison va nutq munosabatining aks etishi. Leksemaning tuzilishi, tub'iyasallanligi, ma'no ko'lam, genezisi, qo'llanishi va boshqa belgilariga ko'ra turlari, munosabatlari. Semema va nutqiy ma'no, ularning turlari va xususiyatlari, uzual va okkazonal ma'no. Sema va uning xususiyatlari, semaning turlari. Leksemaning nutqiy voqelanishi, unga ta'sir qiluvchi lisoniy (morfologik, sintaktik) va nollisoniy (nutqiy vaziyat, sharoit, shaxsiy sifatlar) omillar hamkorligi. So'zning ma'noviy taraqqiyoti. Leksema ma'nosining torayishi va kengayishi. Hosila ma'no vujudga kelish yo'llari va usullari: metafora va vazifadoshlik; metonimiya va sinekdoxa.

4-mavzu. O'zbek tilida leksik-semantik sistemalar

O'zbek tilida leksik-semantik sistemalar. Leksema – shakl va ma'no unsuridan iborat sistema sifatida. Lug'aviy qator. Lug'aviy mikrosistema. Lug'aviy-ma'noviy guruh. Lug'aviy-mavzuviy guruh. Lug'aviy-mavzuviy to'da. Lug'aviy-mazmuniy maydon.

5-mavzu. Leksemlararo lisoniy ziddiyatlar va leksik paradigm

O'zbek tilida paradigmatic munosabatlari. Sinonimiya. Sinonimik qator. Dominanta. Lisoniy sinonimlar, nutqiy sinonimlar. Sinonimik darajalanish (graduonimiya). Lug'aviy sinonimlarning markaz va qurshov qatlami. Leksik antonimiya. Antonimik juftlik. Lisoniy va nutqiy antonimiya.

Omonimlar, omonimlar. Omonimiyaga yondosh hodisalar: omonimlar va omograflar. Paronim va paranomaziya.

Giponimiya, graduonimiya.

O'zbek tili leksikasida lisoniy ziddiyatlarning amal qilishi.

6-mavzu. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti. O'zbek tili leksikasida eskirgan qatlam va uning turlari: arxaizmlar va istorizmlar. So'z o'zlashtirish. O'zlashma va olimma so'zlar. So'z olish yo'llari.

O'zbek tili leksemlarining ishlatilish doirasi. Ishlatilish doirasi chegaralangan va chegaralanmagan leksika. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksikaning turlari.

O'zbek tili leksikasining emotional-ekspressivlikka munosabati. Ekspressivlikning ifodalanish usullari.

O'zbek tilida onomastik leksika, uning turlari va tarkibi.

7-mavzu. O'zbek tili frazeologiyasi

O'zbek tili frazeologiyasi. Frazema. Frazeologik ma'no, uning turlari. Frazeologik-semantik munosabatlari. Frazemalarning nutqiy voqelanishi. Frazemaning nutqiy voqelanishi, unga ta'sir qiluvchi lisoniy (morfologik, sintaktik) va nolisoni (nutqiy vaziyat, sharoit, shaxsiy sifatlar) omillar hamkorligi. Perifraza. Perifrazalarning turlari, tarkibi, uslubiy xususiyatlari.

2-MODUL. O'zbek tili morfemikasi va derivatsiyasi

8-mavzu. O'zbek tili morfemikasi

Morfema morfemika birligi sifatida. Morfemaning leksemaga munosabati. Morfemaning xususiyatlari, variantlari, tiplari: derivatsion va grammatik morfemalar. Derivatsion morfemaning turlari. Grammatik morfemaning turlari: lug'aviy shakl hosil qiluvchi morfemalar, sintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar. Morfemalarda shakl va ma'no munosabatlari. Morfema lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unga ta'sir qiluvchi lisoniy (leksik, sintaktik) va nolisoni (nutqiy vaziyat, sharoit, shaxsiy sifatlar va b.) omillar hamkorligi.

9-mavzu. O'zbek tili derivatsiyasi va so'z yasashi

O'zbek tili derivatsiyasi va so'z yasashi. So'z yasash qolipi. So'z yasash qolipi UMIS, yasama so'z AHVO sifatida. So'z yasash qolipining turlari: unimli va unumsiz, mahsulдор va kammahsul qoliplar. Yasama so'zlarning xususiyatlari, tiplari va turlari. Yasama so'z nutqiy, yasalgan so'z lisoniy hodisa ekanligi. Yasama so'z taraqqiyotida ixtisoslashish, soddalashish, tublashish hodisalari. So'z turkumlarida yasash va yasama so'zlarning leksemalashishi. So'z turkumlarining ko'chishi. So'z turkumlarida transpozitsiya, konversiya va polifunksionallik.

3-MODUL. Hozirgi o'zbek tili morfologiyasi

10-mavzu. Grammatik shakl va grammatik ma'no

Grammatikaning tarkibiy qismlari. Morfologiya, grammatik shakllangan so'z uning birligi sifatida. O'zbek tilida leksemalarning grammatik shakllantiruvchi vosita va uning turlari. Grammatik ma'no, uning turlari: morfologik va sintaktik ma'no, umumiy, oraliq va xususiy grammatik ma'no, kategorial, yondosh va hamroh ma'no, ularning xususiyatlari va turlari.

11-mavzu. Grammatik kategoriyalar

O'zbek tili grammatik (morfologik) kategoriyalari va ularning turlari: lug'aviy shakl hosil qiluvchi kategoriyalar, lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi kategoriyalar, sintaktik shakl hosil qiluvchi kategoriyalar. Grammatik shakl lisoniy

imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unga ta'sir qiluvchi lisoniy (leksik, sintaktik) va nolisoni (nutqiy vaziyat, sharoit, shaxsiy sifatlar va b.) omillar hamkorligi.

12-mavzu. Hozirgi o'zbek tilida so'z turkumlari. Mustaqil so'zlar

O'zbek tilida so'z turkumlari. So'zlarni turkumlash tamoyillari, tasnif asoslari. Mustaqil so'z turkumlari, ularning o'rganilish tarixiga sharh. Mustaqil so'z turkumlarining xususiyatlari, tiplari: o'zgaruvchi va o'zgarmas turkumlar, g'ayritoddiy ma'noli turkumlar (olmosh, taqlid). Mustaqil so'z turkumlari tartibi.

13-mavzu. Fe'l so'z turkumi

Fe'l. Fe'lning mustaqil so'z turkumi sifatidagi umumiy grammatik xususiyatlari. Fe'lning umumiy grammatik ma'nosi. Fe'lning lug'aviy-grammatik guruhlari. O'timli va o'timsiz fe'llar. Fe'lning nutqdagi turlari: tushangan va tushanmagan ko'rinishlari; tuzilish turlari, to'liqsiz fe'llarning so'z turkumlari sistemasidagi o'rni.

Fe'lning tasniflovchi kategoriyalari. Nisbat kategoriyasi va uning shakllari tizimi. Nisbat kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi ularning substansial mohiyati sifatida. Nisbat kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoni omillar hamkorligi. Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi ularning substansial mohiyati sifatida. Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasining tasdiq-inkor kategoriyasiga munosabati. Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoni omillar munosabati.

Fe'lning o'zgaruvchi kategoriyasi va uning shakllari: sifatosh, ravishdosh, harakat nomi. O'zgaruvchi kategoriya va shakllari umumiy grammatik ma'nosi ularning substansial mohiyati sifatida. Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoni omillar munosabati.

Fe'lning harakat tarzi kategoriyasi murakkab tarkibli kategoriya sifatida. [Ravishdosh+ko'makchi fe'l] harakat tarzi kategoriyasi shakli sifatida. Harakat tarzi kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi. Harakat tarzi kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoni omillar munosabati.

Fe'lning nokategorial shakllari tizimi.

14-mavzu. Ot so'z turkumi

Ot va uning o'rganilish tarixi. Otning mustaqil so'z turkumi sifatidagi umumiy grammatik xususiyatlari. Otning umumiy grammatik ma'nosi. Otning lug'aviy-grammatik guruhlari.

Otning tasniflovchi kategoriyasi. Son kategoriyasi va uning shakllari. Son kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi. Son kategoriyasi

umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillar munosabati. O'ning nokategorial shakllari.

15-mavzu. Sifat so'z turkumi

Sifat va uning o'rganilish tarixi. Sifatning mustaqil so'z turkumi sifatidagi umumiy grammatik xususiyatlari. Sifatning lug'aviy-grammatik guruhlar. Asliy va nisbiy sifatlar.

Daraja sifatning tasniflovchi kategoriyasi sifatida. Daraja kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillarning uyg'unlashuvi.

Sifatning nokategorial shakllari: kuchaytirma va ozaytirma shakllari.

16-mavzu. Son so'z turkumi

Son va uning o'rganilish tarixi. Sonning mustaqil so'z turkumi sifatidagi umumiy grammatik xususiyatlari. Sonning lug'aviy-grammatik guruhlar va tasniflanishi. Son grammatik shakllarining lug'aviy ma'noga ta'sir qilish imkoniyatlari. Son shakllari umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillarning uyg'unlashuvi. Numerativlar. Numerativli birikuvlarning qoliplari.

17-mavzu. Ravish so'z turkumi

Ravish va uning o'rganilish tarixi. Ravishning mustaqil so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos grammatik xususiyatlari. O'zgarmaslik ravishning grammatik belgisi sifatida. Ravishning lug'aviy-grammatik guruhlar.

18-mavzu. Taqlid so'zlar

Taqlid so'zlar, ularning o'rganilishi. Taqlidning mustaqil so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos grammatik xususiyatlari. O'zgarmaslik taqlidning grammatik belgisi sifatida. Taqlidning lug'aviy-grammatik guruhlar.

19-mavzu. Olmosh so'z turkumi

Olmosh va uning o'rganilish tarixi. Olmoshning o'ziga xos ishoraviy (deyktik) tabiati, mustaqil so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos grammatik xususiyatlari. Olmoshlarning matndagi o'rni. Sintaktik imkoniyatlari.

20-mavzu. Sintaktik shakl hosil qiluvchi kategoriyalar

Sintaktik shakl hosil qiluvchi kategoriyalar va ularning turlari: egalik, kelishik va kesimlik kategoriyasi. Ularning umumturkumiy va sintaktik vazifa uchun xoslangan kategoriyalar ekanligi.

Egalik kategoriyasi va uning shakllari paradigmasi. Egalik kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi. Egalik kategoriyasining turli mustaqil so'z turkumlarida qo'llanish xususiyatlari. Egalik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi.

Kelishik kategoriyasi va uning shakllari paradigmasi. Kelishik kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi. Kelishik kategoriyasining turli mustaqil so'z turkumlarida qo'llanish xususiyatlari. Kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi.

21-mavzu. Kesimlik kategoriyasi

Kesimlik kategoriyasi murakkab kategoriya sifatida. Kesimlik kategoriyasining tarkibi (shaxs-son, zamon, tasdiq/inkor, modallik kategoriyalari), uning shakllari paradigmasi. Shaxs-son kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nolari. Zamon kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nolari. Tasdiq-inkor kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nolari.

Kesimlik kategoriyasi va shakllarining umumiy grammatik ma'nosi. Kesimlik kategoriyasining turli mustaqil so'z turkumlarida qo'llanish xususiyatlari. Kesimlik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi. Bog'lama.

22-mavzu. Hozirgi o'zbek tilida yordamchi so'zlar

Yordamchi so'zlar va ularning turlari: ko'makchi, bog'lovchi, yuklama. Ko'makchi, uning o'rganilish tarixi, xususiyatlari, tiplari va turlari.

Ko'makchi lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi.

Bog'lovchi, uning o'rganilish tarixi, xususiyatlari, tiplari va turlari. Bog'lovchi lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar munosabati.

Yuklama, uning o'rganilish tarixi, xususiyatlari, tiplari va turlari. Yuklama lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar uyg'unligi.

23-mavzu. Hozirgi o'zbek tilida so'z-gaplar

So'z-gaplar, ularning o'rganilish tarixi, xususiyatlari, tiplari va turlari. So'z-gaplar lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar munosabati.

4-MODUL. Sintaksis

24-mavzu. Kirish. Asosiy sintaktik birliklar

Sintaksis va uning o'rganish predmeti. O'zbek tilshunosligida sintaktik nazariyalari va ularning tahlil usullari. Sintaktik birliklar: so'z birikmasi va gap. O'zbek tilida lisoniy sintaktik qolip va uning turlari: so'z birikmasi qoliplari va gap qoliplari, ularning qurilish xususiyatlari.

Valentlik, uning tildagi mohiyati. Valentlik va sintaktik aloqa UMIS va AHVO dialektikasining sintaktik sahdagi voqelanishi sifatida.

25-mavzu. So'z birikmasi sintaksisi

So'z birikmasining o'rganilishi. Erkin birikmalar va uning turlari. So'z birikmasi, uning xususiyatlari, tarkibi, tiplari va turlari, yondosh hodisalarga munosabati. So'z birikmasi lisoniy sintaktik qolipining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar munosabati. So'z birikmasi qoliplarida erkin birikuv omillari: ma'noviy, shakliy va joylashuv omillari. So'z birikmasida tobe aloqaning turlari: moslashuv, boshqaruv, bitishuv aloqalari.

Birikmalarda sintaktik aloqani ta'minlovchi vositalar.

26-mavzu. Sodda gap

O'zbek tilshunosligida sodda gapning organilishi. Sodda gap tasnifi masalasi. Sodda gapning lisoniy va nutqiy xususiyatlari. Sodda gap qolipi va uning turlari.

Gap bo'laklari nazariyasi. Gapning grammatik bo'laklari. Bosh va 2-darajali bo'laklar tushunchasi. Gapning kommunikativ yoki aktual bo'linishi. Tema-rema tushunchalari.

Sodda gapga markaz-qurshov tamoyili asosida yondashish. Markaz va uning qurshovi. Gap markazi. Gap va so'z kengaytiruvchilari. Gap bo'laklari. Gap bo'laklarida darajalanish (kesim – ega – hol – to'ldiruvchi – aniqlovchi).

Kesim va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Kesim – gap markazi va uning uyushtiruvchisi. Kesimning turlari: mustaqil va nomustaqil kesim, sodda va murakkab kesim. Fe'l kesim va ism kesim. Fe'l kesim, unda kesimlik kategoriyasining voqelanish imkoniyatlari kengligi. Fe'l kesimning tuzilish turlari va ko'rinishlari. Ism kesim, uning grammatik shakli, ifodalanishi. Bog'lama, uning ko'rinishlari. Ism kesim, unda kesimlik kategoriyasining voqelanish xususiyatlari. Fe'l kesimning tuzilish turlari va ko'rinishlari.

Ega va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Eganing gap qurilishidagi o'rni. Egali va egasiz gaplar. Eganing ifodalanishi.

Hol va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Holning gap qurilishidagi o'rni, ma'noviy turlari, ifodalanishi.

To'ldiruvchi va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. To'ldiruvchining gap qurilishida so'z kengaytiruvchisi sifatidagi o'rni, ifodalanishi. To'ldiruvchilarning turlari.

Aniqlovchi va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Aniqlovchining gap qurilishidagi o'rni, ifodalanishi. Aniqlovchining turlari.

27-mavzu. Sodda gapning murakkablashuvi

Sodda gapning murakkablashuvi va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Sodda gapni murakkablashtiruvchi vositalar. Ajratilgan bo'laklari, uyushiq bo'laklar, undalma, kirish va kiritmalar. Murakkablashgan sodda gapning lisoniy sintaktik qolipi.

28-mavzu. Uyushgan gap

Uyushgan gap, uning sodda va qo'shma gap oralig'ida tutgan o'rni. Uyushgan gapning lisoniy-sintaktik qolipi, turlari, nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar munosabati.

29-mavzu. Qo'shma gap

Qo'shma gap va uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi. Qo'shma gap tasnifi masalasi. Tasniflash asoslari. Qo'shma gapning qurilishiga ko'ra turlari: teng munosabatli, tobe munosabatli, mutanosib munosabatli qo'shma gaplar. Qo'shma gapning tarkibidagi bog'lovchi vositalariga ko'ra turlari: faqat ohang vositasida, yuklamalar vositasida, teng bog'lovchilar vositasida, ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasida, nisbiy so'zlar vositasida bog'langan qo'shma gap.

Qo'shma gapning tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatga ko'ra turlari: qismlari payt, o'rin, sabab, birin-ketinlik, bir vaqtalik, izohlash, qiyoslash va b. ma'noviy munosabatlar asosida bog'langan qo'shma gaplar. Qo'shma gapning qismlari orasidagi funksional munosabatlarga ko'ra turlari: kesim tobe gapli, ega tobe gapli, hol tobe gapli, to'ldiruvchi tobe gapli, aniqlovchi tobe gapli qo'shma gap. Qo'shma gap tarkibiy qismlarining irrealikka munosabatiga ko'ra turlari.

Murakkab qo'shma gap. Murakkab qo'shma gaplarda sintaktik aloqa turlari.

Qo'shma gap lisoniy imkoniyatlarining nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar munosabati.

O'zga gapli qurilmalar, ularning turlari, lisoniy xususiyatlari, nutqiy voqelanishi, unda lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi.

30-mavzu. Murakkab sintaktik butunlik va punktuatsiya

Murakkab sintaktik butunlik tushunchasi. Murakkab sintaktik butunlik tarkibiy qismlarini bog'lovchi vositalar. Olmosh, so'z-gaplarning murakkab sintaktik butunlikdagi o'rni. Murakkab sintaktik butunlik va mikrotekst. Murakkab sintaktik butunlik va abzats. Murakkab sintaktik butunlik va punktuatsiya.

IV. Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulot uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Matni lisoniy va nutqiy birliklarga ajratish mashqlari.
2. Lisoniy munosabat va lisoniy ziddiyat bo'yicha mashq.
3. Fonemalarning lisoniy va nutqiy xususiyatlari bo'yicha mashq.
4. So'z urg'usi va bo'g'in turlari bo'yicha mashq.
5. Fonetik tahlil.
6. Orfografiya va orfoepiya tamoyillari bo'yicha mashq.
7. Kompleks fonetik-orfoepik-orfografik tahlil.
8. Leksema va so'z munosabati bo'yicha mashq.
9. Leksik ziddiyatlar bo'yicha mashq.
10. Semema va nutqiy ma'no, sema va uning turlari bo'yicha mashq.
11. So'z ma'nosi taraqqiyoti, hosila ma'noning vujudga kelish yo'llari va usullarini farqlash mashqlari.
12. Leksemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra tahlil.
13. Leksemalarning tasnifi bo'yicha mashq.
14. Frazologik tahlil.
15. Kompleks leksik tahlil.
16. Morfemik tahlil. So'z yasash tahlili.
17. Grammatik ma'no turlari bo'yicha mashq.
18. Fe'lining lug'aviy-grammatik turlari va lug'aviy shakllari bo'yicha mashq.
19. Fe'l tahlili.
20. O'ring lug'aviy-grammatik turlari va lug'aviy shakllari bo'yicha mashq.
21. Ot tahlili.
22. Sifatning lug'aviy-grammatik turlari va lug'aviy shakllari bo'yicha mashq.
23. Sifat tahlili.
24. Sonning lug'aviy-grammatik turlari va va lug'aviy shakllari bo'yicha mashq.
25. Son tahlili.
26. Ravish, uning lug'aviy-grammatik xususiyatlari va turlari bo'yicha mashq. Ravish tahlili.
27. Taqlid, uning lug'aviy-grammatik xususiyatlari va turlari bo'yicha mashq. Taqlid tahlili.
28. Olmosh, uning lug'aviy-grammatik xususiyatlari va turlari bo'yicha mashq. Olmosh tahlili.
29. Sintaktik kategoriyalar bo'yicha mashq.
30. Yordamchi so'zlar bo'yicha mashq.
31. Yordamchi so'zlar tahlili.
32. So'z-gaplar bo'yicha mashq.
33. So'z-gaplar tahlili.
34. Kompleks morfologik tahlil.
35. So'z birikmasi tahlili.

36. Sodda gap tahlili.
37. Gap bo'laklari tahlili.
38. Murakkab sodda gap tahlili.
39. Qo'shma gap tahlili.
40. O'zga gapli qurilmalar tahlili.
41. Uyushgan gap tahlili.
42. Kompleks sintaktik tahlil.
43. Murakkab sintaktik butunlik bo'yicha mashq va tahlil.
44. Uyushiq bo'lakli gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
45. Ajratilgan bo'lakli gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
46. Undalma va kiritmali gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
47. Ohang yordamida birikkan gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
48. Kiritma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Izoh: Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akadem. guruhga bir o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi lozim. Mashg'ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

V. Seminar mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlari talabalarni "Hozirgi o'zbek adabiy tili"ga oid ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni tanqidiy nuqtai nazaridan tahlil va talqin etishga yo'naltiradi. Talabalar egallagan bilimlarini dars paytida munozara yoki ma'ruza shaklida namoyish etadi.

Seminar mashg'ulotlarida talabalar hozirgi o'zbek tilining ilmiy muammolari to'g'risida amaliy ko'nikma va malaka hosil qilishadi.

Seminar mashg'ulotlari uchun tavsiya etiladigan mavzular quyidagicha:

1. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari, manbalari va dialektal tarkibi.
2. O'zbek tilshunosligi taraqqiyoti va unda yangi lingvistik paradigmalari.
3. Hozirgi o'zbek adabiy tilida lison, nutq, me'yor munosabati. Lisoniy va nutqiy birliklar.
4. Hozirgi o'zbek tilida lisoniy munosabat va uning turlari. Lisoniy ziddiyatlar. Lisoniy tasnif va uning turlari.
5. Fonetika va fonologiya. Fonema va tovushning dialektik munosabati.
6. O'zbek tilshunosligida aksentuatsiya va sillabika. Urg'u va bo'g'in.
7. O'zbek tilining yozuv tizimlari taraqqiyoti: ta'rix va muosir.
8. O'zbek tili orfografiyasining asosiy prinsiplari.
9. Leksik sath va uning birligi lingvistik muammo sifatida.
10. Leksemaning semantik strukturalari. Semema va sema munosabati. Sema turlari. Monosemiya va polisemiya.
11. Leksik-semantik sistemalar: lug'aviy-ma'noviy guruh, lug'aviy-mazmuniy to'lda, lug'aviy-mazmuniy maydon.

37. Nutqda soʻz birikmasi qoliplarining kengayishi
38. Zamon shakllarining gap qoliplarini kengaytirishi
39. Soʻz birikmasi qoliplarining nutqiy kengayishi
40. Sodda gap qoliplari
41. Uyushgan gap
42. Qoʻshma gap qoliplarining nutqiy xususiylashuvi
43. Soʻz birikmasi boʻyicha grafikli organayzerlar
44. Uyushgan gaplar boʻyicha interaktiv mashq va topshiriqlar
45. Xalq maqollarida mutanosib tarkibli qoʻshma gap
46. Teng tarkibli qoʻshma gaplar boʻyicha mantiqiy testlar
47. Tobe tarkibli qoʻshma gaplar boʻyicha mantiqiy testlar
48. Sintaktik bilimlar boʻyicha darajali testlar toʻplami

Izoh: Mustaqil oʻzlashtiriladigan mavzular boʻyicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlash va uni taqdimot qilish tavsifiya etiladi.

Fan boʻyicha kurs ishi. Kurs ishi fan mavzulariga taalluqli masalalar yuzasidan talabalarga yakka tartibda tegishli topshiriq shaklida beriladi. Kurs ishining hajmi, rasmiylashtirish shakli, baholash mezonlari ishchi fan dasturida va tegishli kafedra tomonidan belgilanadi. Kurs ishini bajarish talabalarda fanga oid bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

Kurs ishi uchun taxminiy mavzular:

1. Oʻzbek tilshunosligida *til, lison, nutq* tushunchalari talqini
2. Oʻzbek tilshunosligida fonema va tovush munosabati tavsifi
3. Oʻzbek tilshunosligida leksema va soʻz munosabati talqini
4. Oʻzbek tilshunosligida morfema va qoʻshimcha munosabati masalasi
5. Oʻzbek tilshunosligida qolip va hosila munosabati talqini
6. Oʻzbek tilshunosligida unli fonemalar tavsifi
7. Oʻzbek tilshunosligida undosh fonemalarning oʻrganilishi
8. Oʻzbek tilshunosligida fonetik jarayonlar talqini
9. Taʼlim boʻgʻinlarida imlo qoidalarining berilishi
10. Taʼlim boʻgʻinlarida talaffuz meʼyorlarining tavsifi
11. Oʻzbek tilshunosligida semema va sema munosabati talqini
12. Oʻzbek tilshunosligida sinonimiya hodisasining oʻrganilishi
13. Oʻzbek tilshunosligida antonimiya hodisasi talqini
14. Oʻzbek tilshunosligida graduonimiya hodisasining ilmiy tadqiqi
15. Oʻzbek tilshunosligida metafora hodisasi talqini
16. Oʻzbek tilshunosligida metonimiya hodisasiga ilmiy munosabat
17. Oʻzbek tilshunosligida filologik terminlarning ilmiy tavsifi
18. Oʻzbek tilshunosligida *grammatik kategoriya* tushunchasi talqini
19. Oʻzbek tilshunosligida umumiy va xususiy grammatik maʼno tavsifi
20. Oʻzbek tilshunosligida egalik kategoriya sinifining oʻrganilishi
21. Oʻzbek tilshunosligida zamon kategoriya sinifining formal tadqiqi
22. Oʻzbek tilshunosligida nisbat kategoriya sinifining oʻrganilishi
23. Oʻzbek tilshunosligida umumiy va xususiy grammatik maʼno tavsifi

24. Oʻzbek tilshunosligida grammatik shakllar tasnifi
25. Nutqda morfema umumiy maʼnosining nutqiy xoslanishi
26. Nutqda unli fonemalar ziddiyatlarining soʻnishi
27. Nutqda undosh fonemalar mohiyatining oʻzgarishi
28. Soʻz urgʻusining nutqiy va badiiy-estetik vazifalari
29. Oʻzlashma soʻzlarda boʻgʻin ajratish va koʻchirishdagi oʻziga xosliklar
30. Fonetik jarayonlarning nutqiy va badiiy-estetik vazifalari
31. Nutqda omonimiya hodisasini bartaraf qiluvchi omillar
32. Sinonimiya va darajalanish munosabati
33. Metaforaning badiiy sanʼat hosil qilish xususiyatlari
34. Metonimiya hodisasiga ilmiy munosabat
35. Nutqda oʻzlashma soʻzlarning maʼnoviy siljishlari
36. Grammatik shakllarning koʻchma maʼnoda qoʻllanilishi
37. Feʼl oʻzgalovchi kategoriya shakllarining uslubiy xoslanishi
38. Kelishik umumiy maʼnosining nutqiy xususiylashuvi
39. Egalik shakllarining oʻz va koʻchma maʼnolarda voqelanishi
40. Zamon shakllarining gap qoliplarini kengaytirishi
41. Urgʻu boʻyicha keys-stadi
42. Boʻgʻin tavsifiga doir oʻquv loyihasi
43. Leksema va semema grafikli organayzerlarda
44. Leksikologiya boʻyicha darajali testlar toʻplami
45. Maʼnoviy munosabatlar boʻyicha keys-stadi
46. Qoʻllanilishi chegaralangan soʻzlarga doir oʻquv loyihasi
47. Morfema tavsifida grafikli organayzerlar
48. Morfologiya boʻyicha darajali testlar toʻplami
49. Morfem tahlil (muayyan asar misolida)
50. Morfologik tahlil (muayyan asar misolida)
51. Derivatsion tahlil (muayyan asar misolida)
52. Soʻz birikmasining lisoniy sintaktik xususiyati va bogʻlanish omillari (muayyan asar misolida)
53. Valentlik va sintaktik aloqa lison va nutq dixotomik boʻlinishida.
54. Sodda gap lisoniy sintaktik qolipining nutqiy voqelanishi (muayyan asar misolida)
55. Badiiy nutqda soʻz kengaytiruvchilari (muayyan asar misolida).
56. Badiiy nutqda gap kengaytiruvchilari (muayyan asar misolida).
57. Kesim va uning oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqi.
58. Ega va uning oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqi.
59. Hol va uning oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqi.
60. Toʻldiruvchi va uning oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqi.
61. Aniqlovchi va uning oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqi.
62. Uyushgan gapning badiiy matnda qoʻllanilishi.
63. A.Qahhor hikoyalarda tinish belgilarining qoʻllanilishi.
64. Matn va uning tadqiqi muammolari.
65. Soʻz birikmasi qoliplarining nutqiy kengayishi va birikma zanjiri
66. Sodda gap qoliplarining nutqiy voqelanishi.

67. Uyushgan gap qoliplarining nutqiy voqelanishi
68. Qo'shma gap qoliplarining nutqiy voqelanishi
69. O'zbek tilshunosligida sintaktik nazariyalar
70. Sintaksis bo'yicha darajali testlar to'plami
71. Badiiy matnda tobe tarkibli qo'shma gaplar
72. Badiiy matnda teng tarkibli qo'shma gaplar
73. O'zbek tilida mutanosib tarkibli qo'shma gaplar
74. Badiiy matnda nisbiy so'zlar vositasida bog'langan qo'shma gaplar
75. Badiiy matnda yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplar
76. So'z birikmasidagi sintaktik munosabatlar
77. O'zbek tilida uyushiqlik hodisasi tadqiqi
78. Matn va punktuatsiya.
79. O'zbek tilshunosligida sintaktik terminlar tadqiqi
80. O'zbek tilshunosligida gap bo'laklari nazariyasi
81. O'zbek tilida actual bo'linish

VII. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: O'zMU, 2013.
2. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги Фармони (Халқ сўзи. 2017 йил, 8 февраль).
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора – тадбирлари” тўғрисида (Халқ сўзи 2017 йил, 21 апрель)
7. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.

8. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
9. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2011.
10. Zamonaviy o'zbek tili. Morfologiya. Darslik. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2008.
11. Zamonaviy o'zbek tili. Sintaksis. Darslik. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
12. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2013.

Internet saytlari

- <http://www.ziyo.net>
<http://www.thinsan.com>
<http://www.literature.uz>
<http://www.genhis.philol.ru>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>
<http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.